

Ярослав Поліщук — літературознавець, критик, культуролог. Професор кафедри україністики Познанського університету імені Адама Міцкевича. Автор праць *Міфологічний горизонт українського модернізму* (1998, 2002), *Література як геокультурний проект* (2008), *Ревізії*

пам'яті (2011), *Реактивність літератури* (2016) та ін. У Польщі вийшла друком монографія *Ukraińskie rozstaje* (2015).

У цій книжці йдеться про уявну географію, про символічне освоєння простору засобами культури. Автор пропонує поміркувати про це на прикладі сучасної художньої літератури, обираючи для аналізу твори відомих письменників — Софії Андрухович та Юрія Андруховича, Сергія Жадана, Володимира Лиса, Володимира Рафєєнка, Василя Шкляра тощо. Літературне топографування місцевості представлено в трьох проекціях. У першій автор зосередив увагу на характерному зображенні місць пам'яті, що втілюють практику «одомашнення» — не лише простору, а й часу. Війна в її гібридній якості складає предмет аналізу в наступній частині книжки. У третій проекції розглянуто феномен місць порожніх, залятих, без властивостей або «не-місць», за формулюванням Марка Оже.

Книжка послужить добрим порадиником для всіх, хто цікавиться сучасною літературою, а також хоче пізнати процес культурної ідентифікації.

ISBN 978-617-614-208-9

9 786176 142089

МІСЦЯ Й НЕ-МІСЦЯ В СУЧАСНІЙ
УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

ГІБРИДНА
ТОПОГРАФІЯ

ЯРОСЛАВ ПОЛІЩУК

Ярослав Поліщук

ГІБРИДНА ТОПОГРАФІЯ

Місця й не-місця в сучасній українській літературі

УДК 82-09
П 50

Поліщук, Ярослав

Гібридна топографія. Місця й не-місця в сучасній українській літературі / Ярослав Поліщук. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2018. – 272 с.

ISBN 978-617-614-208-9

Ми звикли до стабільності географічних карт і непорушності кордонів. Коли навесні та влітку 2014 року межі держави раптом стали по-новому перекривати, це виявилось шоком для більшості українців – тієї більшості, яка вважає, що Україна – це частина цивілізованого європейського простору з чітко встановленими правовими нормами, обов'язковими для виконання. Однак спроба пересунути державні кордони, хоч якою б авантюрою вона не здавалась за умов ХХІ століття, вдалася. Може, якраз завдяки вдалому поєднанню різних маніпулятивних технологій. Тобто, не так через збройну агресію сусідньої країни (хоча її важко заперечити), як через спритне використання інформаційних ресурсів, у яких затиралася відмінність поміж правдою, напівправдою й вигадкою. Це наочно показало всю силу символічного капіталу, яким є сучасна система інформації, тобто капітал культури.

УДК 82-09

Жодну частину з цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва.

ISBN 978-617-614-208-9

© Книги – ХХІ, 2018
© Ярослав Поліщук, *текст*, 2018
© Анна Стьопіна, *обкладинка*, 2018

Усі права застережено

Місце і не-місце, найімовірніше, є крихкими
полюсами: перше ніколи до кінця не зникне, а друге
ніколи не здійснюється повністю; разом вони
становлять палімпсест, на якому заново пишуться
заплутані партії ідентичності та взаємозв'язку.

*Марк Оже. Не-місця. Вступ до антропології
гіпермодерну*

Передмова

Ми звикли до стабільності географічних карт і непорушності кордонів. Коли навесні та влітку 2014 року межі держави раптом стали по-новому перекроювати, це виявилося шоком для більшості українців – тієї більшості, яка вважає, що Україна – це частина цивілізованого європейського простору з чітко встановленими правовими нормами, обов'язковими для виконання. Однак спроба пересунути державні кордони, хоч якою б авантюрою вона не здавалася за умов ХХІ століття, вдалася. Може, якраз завдяки вдалому поєднанню різних маніпулятивних технологій. Тобто, не так через збройну агресію сусідньої країни (хоча її важко заперечити), як через спритне використання інформаційних ресурсів, у яких затиралася відмінність поміж правдою, напівправдою й вигадкою. Це наочно показало всю силу символічного капіталу, яким є сучасна система інформації, тобто капітал культури. Показало, що фізичне перекроювання карти із анексією Криму та загарбанням частини Донбасу – результат тривалих і далекосяжних зусиль, спрямованих на символічне захоплення цих територій. Без другого не було би першого.

Успіх російської пропаганди, яка забезпечила відторгнення українських територій у 2014 році й спровокувала війну на Сході нашої країни, подвійний. По-перше, в минулому їй удавалося (упродовж усього періоду Незалежності України!) безперешкодно проводити свою інформаційну політику, привертаючи на

свій бік населення різних регіонів нашої країни. Робили це не тільки за допомогою московських ресурсів, а й значною мірою – через українських агентів впливу, залучаючи до співпраці різних інтелектуалів та митців (політиків, артистів, музикантів, спортсменів тощо), а то й цілі інституції. Найприкріше, що й до сьогодні ці агенти впливу продовжують діяти, незважаючи на гострі обставини війни та спроби громадянських активістів (рідше – чинної влади) блокувати їхню активність. По-друге, вже після переломного 2014 року Росії та її пропаганді вдається – як у міжнародних колах, так і в Україні – насаджувати образ країни-лузера, бездарної та безпомічної, в якій відсутня будь-яка суб'єктність, стратегічне мислення й власна культура. Скажете, це інформаційна війна? Так, безумовно. І, як у будь-якій із воєн, у ній, окрім переможців та переможених, є ще найчисленніша, наймасовіша група – жертви, що несуть на собі весь тягар протистояння. Уже кілька років поспіль ані Україна, ані міжнародне співтовариство не можуть знайти дієвих засобів, аби знівелювати порочну практику й повернути загарбані території.

Сказане вище підтверджує, наскільки важливе віртуальне топографування місць, що здійснюється через культурні практики, зокрема засобами художньої літератури. Набагато важливіше, ніж позначення на чинних географічних картах. Спершу топографічні асоціації прищеплюються людині через газету, книжку, фільм чи телесеріал. Спочатку етноси та їхні території народжуються в головах, а пізніше їх позначають на картах. Або, як у нашому випадку, перекреслюють по-новому, відповідно до своїх неоімперських амбіцій, зі зневаженням норм цивілізованого співжиття народів у XXI столітті. Українці, як видно, ще не засвоїли цієї елементарної істини. Не засвоїли правила суб'єктності, тому й дозволяють плювати у свій борщ

зовнішнім силам та їхній агентурі. І не дивно, якщо зважити, що ми недавно вийшли з-під колоніальної залежності, а нерідко й досі репродукуємо свідомість провінційної інфантильності, принципово несумісної з державницьким мисленням.

Отож повертаємося до поняття ментальної географії й символічного освоєння простору. Якби не фатальні прорахунки на цьому полі, нинішнє українське суспільство могло би не допустити війни й анексії наших територій. Воно довгий час почувалося «на нашій, не своїй землі» (Т. Шевченко) розгублено, невпевнено, незатишно і тим самим віддавало символічний простір іншим – своїм опонентам. Чи то наївно, чи то необачно, чи то легковажно. Нинішня ситуація, коли у власному домі сталася пожежа, мала би отямити й змусити до рішучих дій.

Один із ключових напрямків таких дій – національна культура, у сенсі не вузькоетнічному, а загальнонаціональному, вседержавному. Влада довгий час ігнорувала її вплив, віддаючи на поталу нібито вільному ринку, який, проте, міцно залежав від капіталів, що пливли із сусідньої держави. Влада заплющувала очі на те, що необхідно формувати власний культурний простір, і це не забаганки радикальних патріотів, а необхідні умови стабільності (ба, й фізичного виживання, як тепер з'ясувалося) держави як такої. Занедбаність у сфері культури виявилася не просто великою, вона спричинила непоправні й фатальні втрати, про які нині слід відверто говорити. Тим часом саме культура наповнює географічні території символічним змістом. Або – не наповнює, як бачимо на свіжому прикладі, й тоді лишається незрозумілий конгломерат із легко підкамуфльованими уявленнями зі спровокованого минулого плюс прекраснодушні ілюзії, виплекані російськими пропагандистськими серіалами. Саме так сталося з населенням Східної та Південної України, хоча не тільки з ним, бо регіональний чинник тут досить-таки

умовний. Фізично громадяни України, однак ментально відчужені, ці люди почуваються тотально дезорієнтованими, тому-то їм значно ближчим стає ілюзорний «русский мир», ніж український дім, у якому існують свої традиції, звичаї, мова й ментальний код.

У цій книжці буде мова саме про умовну географію, про символічне освоєння простору, яке здійснюється засобами культури. Автор пропонує поміркувати на цю важливу тему на прикладі сучасної художньої літератури. Література завжди була й залишається надійним віддзеркаленням, причому не лише реалій життя, а й людських уявлень про нього. Словесна творчість останнього часу – той оголений нерв, який сприймає виклики сучасності найбезпосереднішим чином, часто діагностуючи їх у різних ракурсах. Зайве наголошувати, що найважливіші події – Євромайдан та війну на Сході – література взялася осмислювати однією з перших, змагаючись не тільки з іншими мистецтвами, а й із засобами масової інформації. Та йдеться не про звичайне відображення актуальних подій, що містить у собі інформаційну та пізнавальну новизну й активно затребуване в суспільстві, хоча й це не можна випускати з поля уваги. Що більше, письменники виявили здатність свідомо чи інтуїтивно намацувати проблеми, які є в нашій ситуації ключовими та які ще не скоро зуміємо розв'язати. У цьому художня література претендує на роль вагомішу, ніж сфера читання на дозвіллі чи інтелектуальна забава за допомогою словесних засобів.

Чи справді йдеться про повернення «великої оповіді» в нинішній українській літературі? Не думаю. Радше – про ефект духовно-культурної мобілізації, принципово важливий саме в стані інформаційної війни. Після війни, певно, буде по-іншому. А зараз – саме так. Тим більше, що соціальна активність і громадянська заангажованість літератури – це своєрідна компенсація

за аналогічну пасивність та дезорієнтованість державницької вертикалі влади, офіційної ідеологічної доктрини чи інших культурних інституцій. Про таку добровільну мобілізацію авторів вже довелося писати в попередній розвідці «Реактивність літератури» (К., 2016), тому нинішні роздуми своєрідно продовжують і розвивають уже окреслену тему. Зі свого боку актуальна література застерігає плюралізм думок і поглядів. Художні твори, про які йтиметься в цій книжці, цікаві тим, що вони зберігають естетичну дистанцію до дійсності, не переходять у безпосередню пропаганду й не трактують подій плоско й одновимірно. Зрештою, саме це дає можливість сприймати їх як предмет інтелектуальної рефлексії.

Автор спробував показати формування символічного простору на небагатьох прикладах, виходячи з переконання, що неможливо охопити неохопне. Сучасна українська література цікава, багата й різноманітна. Окрім великого потоку художніх творів та різноманітності видавництва (і за профілем їхньої продукції, і за регіональною дислокацією), є вже певні ресурси аналітики й систематизації – це літературна критика, що дедалі частіше з'являється на сторінках електронних чи паперових видань. Автор не береться робити загальний баланс, однак пробує віднайти своєрідні орієнтаційні маркери. Він представляє їх у рамках кількох характерних опцій, що відображено у тричленній структурі книжки. Що ж стосується вибору творів для аналізу, то його визначили три критерії. По-перше, охоплено увагою топових письменників, які істотно впливають на громадську думку та й уміють сконцентрувати ключові проблеми нашого часу. По-друге, обрано твори, що викликали найбільший суспільний резонанс, що активно обговорюються й дискутуються в публічній сфері. По-третє, автор не зрікається суб'єктивності, тому залишив також нішу для власного вибору,

продиктованого приватним смаком чи відчуттям актуальності. Так чи інакше, у книжці будуть обговорені твори Софії Андрухович та Юрія Андруховича, Сергія Жадана, Володимира Лиса, Надії Мориквас, Володимира Рафеєнка, Василя Шкляра тощо. Їх годі проігнорувати, коли мова йде про ментальне топографування українських місцевостей, дарма що можна навести численні інші (можливо, не менш промовисті й влучні) приклади такої культурної практики в сучасній літературі.

Літературне топографування місцевості представлено в трьох проекціях. У першому розділі автор зосередив увагу на характерному діагностуванні «місць пам'яті» (П'єр Нора), що втілюють механізми культурного освоєння – не лише простору, а й часу. У третьому розділі розглянуто феномен місць проблематичних або «не-місць» (Марк Оже): позбавлені властивостей, вони й людину прирікають на аналогічне зречення власної тождності. Нарешті, перший і третій розділи книжки розділено пунктирною зоною війни, зокрема в її гібридній якості, яку не можна конкретно визначити. Таким чином, місця чергуються з не-місцями, реальну конкретику карти застуге символічна й уявна локація, а географія неодмінно поєднується з історією. Принаймні такий образ світу пропонує художня література, адже їй ідеться передусім про людину й людські уявлення простору, а не про політичні чи геодезичні мапи. У цьому людському світі зовсім інакші, ніж у природі, вітри, бурі й урагани, – не менш стихійні й не менш руйнівні, однак інші. І якщо читач має відчуття, що зараз ми мимоволі опинилися в епіцентрі однієї з таких стихій, то в художній літературі він знайде поживний ґрунт для того, аби це відчуття ідентифікувати, збагнути й осмислити.

Розділ І

МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ

Пам'ять за визначенням є те, що з нею роблять.

П'єр Нора

УТЕЧА ВІД МЕТАНАРАТИВУ

Здавалося, часи перекроювання державних кордонів та перекреслювання політичних карт однозначно минули й лишилися в архівах двадцятого століття. Востаннє карти Сходу Європи довелося радикально змінювати в 1991 році, коли став доконаним фактом розпад Радянського Союзу та утворення на його території, на базі колишніх республік, самостійних національних держав. Пізніше був іще поділ Чехословаччини й кривава війна на Балканах, що завершилася створенням нових держав та окресленням нових кордонів на теренах колишньої Югославії. Цілком логічне завершення епохи колоніалізму, хоча говорити про її кінець – трохи випереджувати історичні процеси. Однак на Старому Континенті й надалі неспокійно. І якщо на Заході питання політичного самовизначення вирішується цивілізованим способом, то на Сході пересування кордонів буває раптовим та несподіваним, до того ж супроводжується масовими жертвами й гуманітарною катастрофою, як і давніше. На Сході Європи демон руїни не спить. Це востаннє довела війна на українському Донбасі, що досі триває.

Війна – добрий привід, аби оцінити не тільки помилки теперішнього, а й прорахунки минулого. Довго вважали, що розпад СРСР був мирним і відносно демократичним, дарма що супроводжувався багатьма локальними сутичками на території колись величезної країни. В останні роки, після воєнних подій у Грузії та в Україні, цю легковажну думку доведеться спростувати. Хоча Радянського Союзу давно немає, проте метастази його загибелі все ще відчутні на пострадянському просторі. Наведений приклад блискуче

ілюструє, наскільки відмінними є предметна географія і географія символічна. Якщо заміна географічних карт відбулася досить швидко, то ментальні поділи всередині СРСР виявилися настільки глибокими, що й за чвертьвіччя після його фізичної смерті вони здатні визначати непереборні межі. Символічна географія продовжує підсовувати сюрпризи, і ніхто не знає, який буде наступним.

Доводиться визнати, що ми погано знаємо свій простір у цьому смислі: наскільки він змінився під впливом нових умов, а наскільки – лишився законсервованим та інертним, неподатливим до змін і розвитку. Можна дивуватися з того, що й після 27 років державної незалежності України чимало її громадян ностальгують за Радянським Союзом. Ба більше, не просто ностальгують, а хочуть туди повернутися, причому цілком серйозно, уявляючи нішу в минуле привабливою та відкритою. Ментально вони залишилися в колишній країні – з її культами, піснями, фільмами й романами про передовиків комуністичної праці та героїв війни. Шок недавніх подій у Криму й Донбасі це переконливо довів: існує певна паралельна реальність, у якій живе частина наших співгромадян, і з цим треба погодитися. Інша річ – чому це сталося і яким способом може бути подолано. Ще раніше окремі аналітики застерігали, що період розпаду радянської системи може неймовірно затягнутися, особливо тоді, якщо не забезпечити йому чіткої й активної альтернативи. Так, американський політолог Роман Шпорлюк зауважував, що радянська ідентичність найдовше зберігається серед населення «червоної смуги» колишнього

Радянського Союзу, яка не мала глибшої історичної закоріненості й постала завдяки радянській індустріалізації [Шпорлюк 2016, 90]. Чи не таку ситуацію маємо з постіндустріальним Сходом України, що став надійним анклавом радянської тотожності? Для того, аби знайти відповіді на складні питання, доводиться знову повертатися до оцінки минулого. Цього разу – як великого, але не реалізованого або частково реалізованого історичного шансу. Щось пішло не так. Але що, як, коли, чому?

Розпад радянської ідентичності

Великий наратив тривалий час правив за структуротворчу основу культурного простору, що визначався Радянським Союзом. Його дискредитація виявилася процесом тривалим, болючим і суперечливим. Незважаючи на поступове руйнування цього наративу вже в повоєнний період, а особливо – зі світоглядним та естетичним поворотом, забезпеченим появою покоління шістдесятників, період розпаду до неймовірності розтягнувся в часі й зазнав кілька фаз «повзучого» рваншу. Тому-то створення на руїнах СРСР незалежних республік, що відбулося в 1989–1991 роках, не поставило остаточну крапку в цьому процесі. З іншого боку, дискредитація радянського наративу стала неодмінною умовою творення нових національних наративів, а також наріжним каменем формування нових ідентичностей, що мали би заступити тотожність *homo sovieticus*,

або «червоної людини», за формулюванням Світлани Алексієвич.

Роллю художньої літератури в цьому непростому перетворенні якості суспільства перехідного періоду не варто легковажити. Тепер, з позицій інформаційної ери, ми схильні трактувати її скептично. Проте на час суспільної трансформації література мала серйозний вплив на суспільні настрої. Вона виходила з традиції російського, а пізніше радянського літературоцентризму, згідно з яким брала безпосередню участь у формуванні та перерозподілі влади. Радянська культурна ідентичність, утверджувана засобами літератури та преси, творилася як монолітна модель, що репрезентує власну систему цінностей – зокрема тих універсальних цінностей, які бере на озброєння будь-яка ідеологія. Це визначало вибір культів, героїв та антигероїв, письменників та творів радянського канону, які й по сьогодні є культурними символами минулої епохи, а нерідко викликають ностальгічні почуття наших сучасників.

На подібних кultaх і цінностях тримається живучість радянської ідентичності, адже вона і після розпаду СРСР залишилася присутньою й дуже поступово втрачає свою сферу впливу. Вони репрезентують уявлення про силу, могутність, прогресивність і благородство радянської системи, апелюючи до розуму та почуттів людини. Як свідчить західний політолог Грем Джил (Graeme Gill), в ідеологічній моделі СРСР був сформований певний набір символічних значень, а його апробація та шліфування в часі лише зміцнювали авторитет ідеологічної пропозиції. Таким чином, переваги радянської ідентичності засвідчували шість

міфів, які в рафінованому вигляді представляли цю цивілізацію, а саме: міф Жовтневої революції, будівництва соціалізму, успішного лідерства (культ передовиків праці), внутрішньої та зовнішньої опозиції єдино правильному курсу партії, а також міф переможної Великої Вітчизняної війни [Gill 2011, 4–5]. Якщо врахувати, що прищеплення цих міфів відбувалося впродовж кількох десятиліть і кількох поколінь, а їхній ефект був системно закріплений у культурних практиках, зокрема в масиві літературних текстів, то стане зрозумілим, що дискредитувати ці міфи не так просто, бо це вимагало би також системних і тривалих зусиль. Комунізм лишив після себе досить значну культурну спадщину, ігнорувати яку не доводиться, й апелювати до неї (в різних контекстах і з різною метою) будуть ще довго.

Поступове руйнування радянського метанаративу формально збіглося з іншим істотним процесом цієї доби, суть якого визначив Ж.-Ф. Ліотар у формулі занепаду великих наративів. Французький учений виходив із досвіду західної цивілізації, що переходила у стан постмодерну та відмовлялася від бінарних опозицій або однозначної ієрархії цінностей, і його пафос цілком пов'язаний з перехідним станом тогочасного західного світу [Ліотар 1998, 10]. Бунт ліберальних інтелектуалів, засвідчений у працях цього філософа, полягав у переосмисленні ключових цінностей модерну – ідей розуму, прогресу, свободи. Якщо зіставити ці ідеї з міфами радянської пропаганди, то побачимо ефект кривого дзеркала: при позірній схожості в ті самі поняття вкладався зовсім відмінний зміст. Радянська ідеологія також експлуатувала гасла свободи й прогресу, але трактувала

їх досить-таки специфічно й поверхово. Тому при ближчому пізнанні те, що складало гордість радянської системи, вражало переважно зовнішніми показниками, ефектом мобілізації або квазірелігійною солідарністю. І в пострадянський період криза цінностей виявила істотні суперечності.

Сьогоднішня потреба деконструкції певного дискурсу однаково актуальна для Заходу і для Сходу Європи, але реалізується вона по-різному. Якщо на Заході ідеї постмодернізму були продуктивними остільки, що привели до радикальної зміни культурної парадигми, то на Сході вони радше підлягали імітації й пристосуванню. Альтернативний щодо радянського, національний наратив виявився нараженим на серйозну критику в умовах, коли саме його існування піддавали сумніві, відповідно до засад постмодерністського світогляду, що легітимізував множинність і скептично трактував можливість солідарної ідентичності в пострадянських обставинах. Найважливіша і базова відмінність стосується індивідуалістичного виміру бунту постмодерністів, який був злегковажений у пострадянському просторі, передусім у Росії, а затим і в інших країнах колишнього табору.

Ідея постмодернізму полягала в перспективі перформатування світу, що мало революційне значення для культури, оскільки відкривало можливості нової суб'єктності. Одначе у формуванні нових якостей, що мають прийти на зміну радянському наративові, відбулася істотна підміна понять. Відтак мова опису світу, метою якої є відображення його множинності, перетворювалася на мову нової регламентації, хіба що під

іншими гаслами. Цю маніпуляцію з великим спритом використовує сучасна російська пропаганда, успішно імітуючи постмодерні тенденції в сучасному глобалізованому просторі, а разом з тим зберігаючи консервативне й навіть утилітарне розуміння світу. Про таку маніпуляцію умами недавно писала Оксана Забужко. Вона завважувала, що «сучасні російські еліти, як шпакки-пересмішники, передражнюють Захід **його власною мовою** – від нього вивченою, перекинутою з руки на руку й доведеною (як колись комунізм) до «мануала для вбивць». Щойно в ході російсько-української війни заскочена Європа відкрила в себе під боком цю визрілу, як пухлина, грандіозну «постмодерністську диктатуру», якій попервах геть не мала чого протиставити: вбивця хихотів їй у вічі, що «має право на свою точку зору» [Забужко 2014, 392–393]. Українська письменниця діагностує такий стан як хворобливий, адже він унеможливорює цілісну картину світу в принципі, а замість цього пропонує «максимальне захаращення ноосфери ментальним сміттям, яке не підлягає жодній системній реконструкції, а просто «забиває» деконструктора «масою» різнорівневих «точкових» фантазмів, як це буває при деяких психічних розладах, – стан, що його можна визначити як свого роду «шизопостмодернізм» [Забужко 2014, 393].

Коди присутності й відсутності

Радикальну зміну наративної перспективи в пострадянському світі буде зручно показати на прикладі

розходження в новітній період трьох літератур, які ще донедавна були інтегровані в одну суспільно-культурну систему й виявляли багато спільних ознак. Це три східнослов'янські літератури – українська, російська, білоруська, поєднані не лише близькими історичними коренями, а й численними етнічними та мовно-культурними аналогіями. Наприкінці 80-х років у них відбувалися паралельні процеси дискредитації радянської ідентичності коштом привнесення інших, на тоді невідомих або заборонених – еміграційної, дисидентської, релігійної тощо – опцій. Це до невпізнанності змінило характер літературного життя, надаючи йому нових, продуктивних властивостей. Спочатку цей процес виглядав магістральним, і провідні російські часописи публікували, окрім власних заборонених творів, також тексти українських, білоруських та інших творців, як-от журнал «Дружба народів». Проте небавом цей суцільний потік розділився на окремі течії – за мовно-культурною ознакою, що відображало поклик історичного моменту: національні культури колишнього СРСР набували реальної суб'єктності.

Після короткотривалої ейфорії відродження у першій половині 90-х років XX століття настав знаковий перелом ситуації, коли настрої піднесення й визволення змінилися песимізмом та депресією. Це супроводжувалося активним переосмисленням «уявної географії» (Е. Саїд), що виражало кризу орієнтацій. Неможливість заявити про себе повноцінно, а також подолати опір колоніального минулого, яке формувало уявлення про сучасність, істотно обмежувала творців культури. Вона позначилася й на інституційному рівні, зумовивши тривалу кризу книжково-видавничого ринку та

культурної політики в постколоніальних умовах [Після падіння... 2015, 191–192]. Усе це додавало сумної й меланхолійної тональності до ідентичнісних дискусій, які весь цей час тривають у середовищі інтелектуалів. Здавалося б, в умовах Незалежності набування реальної суб'єктності стане поступовим і невинним процесом. Однак затягування цього процесу показало, наскільки сильна внутрішня інерція і як непросто працювати із суспільством, що пережило довготривалу травму колоніалізму. «Ми – нація вічних переселенців (завжди з примусу, а не добровільних), нещасних бранців, трагічних утікачів. І вся наша історія – це, незважаючи ні на що, ще й історія великих мучеників», – писав Павло Загребельний в есеї «Роксоланство» (1996) [Українська література сьогодні 2005, 4]. Пасивний стереотип страждання й жертви, який був зручним для пояснення минулого, в теперішньому часі виявляв невміння (а то й небажання) скористатися даром свободи та будувати власну колективну ідентичність на нових засадах.

Невдачі й провали у становленні постколоніальних держав породжували стійке розчарування, що виявило себе в небажанні культурного освоєння реальності й, замість цього, ангажуванні у віртуальні світи, в химерні картини уяви, що їх можна було протиставити депресивній соціальній дійсності. Найяскравіше цю перспективу втілила російська література 90-х. Величезна країна, що повною мірою відчула вичерпаність цивілізаційної перспективи *homo sovieticus* і глухий кут суспільного розвитку, не зуміла витворити альтернативної моделі, вагаючись поміж кількома ідеологіями та гублячись у розчаруваннях. Соціально-психологічні

та етичні дилеми, притаманні цьому станові, добре відображають твори Людмили Петрушевської, Володимира Маканіна, Віктора Пелевіна, Тетяни Толстої. Роман В. Пелевіна «Чапаєв і Пустота» (1996), що став своєрідним символом перехідної доби, написаний в умовно-фантастичній формі ретроутопії, дарма що в ньому вгадуються суспільні реалії пострадянської Росії. Настрій безвиході й загумінку він передає повною мірою. Письменник означив не лише конкретний стан і період новітньої історії як Пустоту, а й вклав у цей образ-символ більш важливий, екзистенційний смисл. Весь світ, за Пелевіним, перетворюється у величезну порожнечу, оскільки герої роману нездатні наповнити його скільки-небудь значущим сенсом. Це чи не найбільш характерний зріз свідомості російського постмодернізму [Курицын 2000, 175] та його цивілізаційної дезорієнтації.

У сучасній російській літературі не випадково провідну позицію здобула фікція, гра, паралельна дійсність. Це не стільки вплив західної постмодерністської моди (вона проявилася в пострадянських країнах доволі поверхово), як власне російська реакція на виклики сьогодення. Фіктивні світи, що стали множитися як гриби після дощу в белетристичних творах та театральних і кінематографічних проектах, означили своєрідну безпорадність у сприйнятті й осмисленні сучасного. Вони забезпечили зручні симулякри, за допомогою яких можна було втекти від нагальних проблем. Водночас це засвідчило процес поступової маргіналізації літератури в суспільному житті, де вона виразно втрачала позиції під тиском масової культури. Ілюстрацією

цієї тенденції може бути блискучий розвиток жанру утопії та антиутопії в пострадянському письменстві. Так, у період 2005–2008 років був створений цілий корпус текстів цієї жанрової конфігурації, що дало підстави критикам говорити про бум антиутопії. Це роман Сергія Доренка «2008» (2005), Олександра Проханова «Теплохід “Іосіф Бродський”» (2006), Ольги Славнікової «2017» (2006), Дмитра Бикова «Евакуатор» (2007), Юлії Латиніної «Джиханнам» (2007) тощо. Вершиною цього своєрідного тренду можна вважати дилогію Володимира Сорокіна «День опричника» (2007) та «Цукровий Кремль» (2008) – жорсткі сатири на тоталізацію влади в країні, де в алегоричній формі було зображено повернення до практики деспотії та рабства в сучасній державі. Хоча й непрямо, через художні образи, письменник досить гостро застерігав перед «зануренням у нове середньовіччя», перед загрозою тоталітаризму, яка в наступні роки, на жаль, була підтверджена самим життям.

На шляху здобування нової ідентичності в Україні та Білорусі істотним чином позначився інерційний чинник. Звідси формування уявлення про національну літературу й культуру як обложену фортецю, що постійно відчуває зовнішню загрозу. Воно не було безпідставним, адже молоді країни зазнавали політичного й культурного тиску ззовні, з боку Росії, що прагнула зберегти свої панівні позиції. Ментальна географія в цьому випадку була більше націлена на минуле, ніж на сучасне й майбутнє. Адже в минулому бачили осердя національної традиції, яку потрібно було культивувати. Натомість перспектива культурної модернізації виявилась мало

чи, краще сказати, недостатньо затребуваною. Дискримінація національної мови (у сфері масової комунікації й культури це мало місце в Україні до реформ 2014 року та, на жаль, досі продовжується в Білорусі) привертала посилену увагу до консервативної моделі нації. Відтак національний наратив, який формувався в цих обставинах, корелював зі згортанням, а не розгортанням простору, зі специфічним зануренням у минуле як ілюзію національної повновартості. У такий спосіб вдавалося балансувати на межі й захищати власний світ від зовнішніх посягань, зокрема від спроб відновлення цілісного пострадянського простору, що чинилися неоімперськими силами Росії.

Українська література перехідного періоду виразно окреслила два вектори, цілком протилежні в суті – внутрішньої та зовнішньої «експансії». Перший забезпечили твори, в яких утверджувався культ *провінції* як острівця національної тотожності й традиції в минулому, а також зображувались руйнівні впливи, яких зазнала провінція в радянську добу, коли вона була позбавлена властивої харизми, обезличена, асимільована. Про це йшлося у творах Валерія Шевчука, Володимира Дрозда, Марії Матіос, Василя Шкляра, Володимира Лиса, Мирослава Дочинця, Леоніда Кононовича. Другий же представлений книжками, в яких, навпаки, розмиванню ідентичності протиставлений герой-індивідуаліст, що неохочий замикатися в освоєному просторі, але спраглий пошуку й експерименту, відкритий на виклики широкого *світу*. Це герой-мандрівник, герой-номада, якого зустрічаємо на сторінках романів Юрія Андруховича, Оксани Забужко, Юрія

Іздрика, Тараса Прохаська, Юрія Винничука, Сергія Жадана, Ірен Роздобудько, Любка Дереша тощо. Ідеться не конче про мандрування у фізичному сенсі – також про умовний шлях, який втілює внутрішню еволюцію персонажа. Здобуваючи нові світи, він «приміряє» їх до себе, пробує знайти нові ідентичності, яких необхідно набути в сучасному світі, аби вижити, – байдуже, чи це свідомо позиція, чи інтуїтивне відчуття. В обох векторах утеча у фікцію, проте, не видається настільки невідворотною, як у російському утопічному романі, – і це вирізняє ідеологічну позицію українських авторів.

Подібне роздвоєння ментальної топографії можна спостерегти і в білоруських письменників. Щоправда, з тією відмінністю, що процеси згортання й нищення національної мови та культури набрали в цьому випадку незворотних масштабів і викликали виразно травматичну реакцію, яка неодмінно присутня в новітньому літературному дискурсі й визначає його сутність, незалежно від форм, жанрів і стилів, які обирають окремі автори [Михеева 2016]. Білоруський письменник стоїть перед реальною загрозою стати фантомом. Він або лишається вірним своїй мові та втрачає читача, апелюючи до порожнього простору, або ж стає на шлях асиміляції, обираючи російську заради збереження свого професійного обов'язку. Приклад Світлани Алексієвич, єдиної нобелівської лауреатки з Білорусі, що пише російською мовою, є цілком промовистим. Шизофренічна роздвоєність власної культурної ідентичності обертається втечею в умовний світ, з виразними гротескними ознаками. Стрімка асиміляція білорусів, яку література прагне хоч якось

загальмувати, триває, вона породжує відчуття неприкаяності, сирітства, бездомності, що дуже характерне для новітньої білоруської прози і драми. Валянцін Акудовіч сформулював цю проблему як «код відсутності», обстоюючи у своїх гострих есеях песимістичний розвиток подій [Акудовіч 2007]. В одному з найновіших творів білоруського письменства, романі-утопії Ганни Северинец «Дзень святого Патрыка» (2017), з усією відвертістю зображена сюрреалістична ситуація загибелі мови – як останнього маркера національної ідентичності, а також перетворення Білорусі в суцільну сіру провінцію без жодних ознак. Героїня цього твору Марина Домейко відчувається останнім могіканином у своєму світі, адже їй доручено «законсервувати» рідну мову, якою вже ніхто не користується. Характерний фінал твору: героїня гине разом із книжками, які втілюють цінність національної культури, абсолютно спрофанованої в глобалізованому світі, що байдужо спостерігає за зникненням чергового етносу.

Звільнення від старих проблем не привело до цілковитої свободи, як можна було сподіватися. Воно означило нові форми залежності, більш тонкі та закамуюфльовані. Слід брати до уваги, що перебуваємо у перехідному пункті, в якому ще дуже відчутні впливи стереотипів з минулого. «Постзалежність», – стверджує Ганна Госк, – треба розуміти як ситуацію, що стала можливою «після» тиску залежності, але й «із приводу» цього тиску (ситуацію, що зберігає сліди узалежнення). [...] Вихід зі стадії залежності можна розглядати у двох аспектах, даючи собі звіт щодо політичної оболонки обох. Перший пов'язаний із наростанням

у літературній (та історично-літературній) оповіді національних (і націоналістичних) мотивів, ужитих до боротьби з гнобителем; другий пов'язаний зі ставленням до історичних обставин, що були створені несучерпним минулим і визначені в термінах, які виростили на ґрунті колишньої сутички з гнобителем» [Gosk 2015, 175].

Тому в літературних творах нашої доби таку важливу увагу надають історичному топографуванню місць, означенню їх як місць пам'яті, що поєднують географічну локацію з певними культовими подіями, тобто темпоральністю. У сучасному інформаційному просторі подієвість у принципі розчинається – її підмінюють нескінченною низкою інформації, що не має меж. Але будувати ідентичність неможливо без оперття на часовий тяглоті історії. Як стверджував П'єр Нора, існує «два способи, щоб закласти нове: або запобігти йому системою інформації, або ж долучити його до інформаційної системи» [Нора 2014, 31]. Літературна творчість сьогодні не може бути вільна від впливу інформаційного потоку, проте вона також захищається від нього тим, що концентрує увагу на певних локусах – так, щоб читач зумів побачити в них крупинки неповторного досвіду й асоціювати із власним досвідом у процесі набуття неповторної ідентичності.

Культурна практика, що націлена на вироблення спільних місць пам'яті, в останні часи досягнула значну еволюцію. Мова не тільки про руйнування єдиного метанаративу, що пов'язував нас із радянським минулим. Важливішою є апробація нових ідентичнісних формул, які відповідають вимогам сього

дня. Вона не відбувається просто й швидко, оскільки долає на своєму шляху різного роду перепони: визнання місць пам'яті потребує консолідованої думки суспільства. Французький філософ указує, що існує три принципові суперечності цього процесу: «Певне місце пам'яті передбачає відчуття належності, досвід розділеної спільноти; передбачає належність часові, тривалість створення, ферментації. Воно передбачає певні рамки, традицію, формування уявного та сукупність колективних переконань. Словом, передбачає історію, яку одразу відчують як спільну» [Нора 2014, 244].

Східнослов'янські літератури, що розвиваються в пострадянському просторі, відчули на собі ефект подвійного пресингу. З одного боку, вони здійснили розрив з радянським шаблоном – тривалий, кілька-фазовий, не завершений остаточно до наших днів. З іншого боку, такий розрив виявився граничним досвідом. Він заторкнув не лише зовнішні обставини, а й внутрішні якості словесності – стилі та образні фігури, які стали знаками свого часу. Трудне прощання з радянською спадщиною супроводжувалось пошуком нових ідентичностей, і тут кожна з трьох літератур намацувала власні шляхи, відповідно до ментальності та культурних пріоритетів свого народу. Обстоювання провінційного світу як протиположності розмиванню національних традицій та неунікній асиміляції корелює з пошуками нового простору, сучасних координат, у яких можна наново змодельовати власну тотожність. Водночас характерною залишається тенденція втечі у фікційні світи, виразно проявлена

в белетристиці нової хвилі: вона виразно відбиває дезорієнтацію героїв і авторів щодо викликів нашого часу.

Література:

[Gill 2011] – Gill G.Y. Symbols and legitimacy in the Soviet politics. – Cambridge, 2011.

[Gosk 2015] – Gosk H. Historia literatury jako ćwiczenie w uobecnianiu przeszłości. Propozycja postzależnościowa // Kulturowa historia literatury, pod red. A. Łebkowskiej, W. Boleckiego. – Warszawa, 2015. – S. 173–180.

[Акудовіч 2007] – Акудовіч В. Код адсутнасці. – Мінск, 2007.

[Берг 2000] – Берг М. Литературократия. Проблема присвоения и переосмысления власти в литературе. – Москва, 2000.

[Забужко 2016] – Забужко О. «І знов я влізаю в танк...». Вибрані тексти 2012–2016 : статті, есе, інтерв'ю, спогади. – К., 2016.

[Курицын 2000] – Курицын В. Русский литературный постмодернизм. – Москва, 2000.

[Лиотар 1998] – Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна, пер. с фр. Н. А. Шматко. – Москва – СПб, 1998.

[Михеева 2016] – Михеева Л. Современная белорусская литература: три способа говорить о травме. [Ел. ресурс]. Код доступу: http://n-europe.eu/article/2016/03/07/sovremennaya_belarusskaya_literatura_tri_sposoba_govorit_o_travme [зчитано 19.11.2017].

[Нора 2014] – Нора П'єр. Теперішнє, нація, пам'ять; пер. з фр. А. Рєпи. – К., 2014.

[Після падіння... 2015] – Після падіння тюремного муру (Українська література за роки незалежності: тенденції, проблеми, підсумки. 1991–2015). – Житомир, 2015.

[Українська література сьогодні 2005] – Українська література сьогодні : есеїстика. – К., 2005.

[Шпорлюк 2016] – Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща, пер. з англ. Г. Касьянова та ін., вид. 2-ге. – К., 2016.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.